पठतु संस्कृतम्

कोविद:

अष्टम-पाठः

अन्वयः - १

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ।।

पदविभागः

निशम्य, देवानुचरस्य, वाचम्, मनुष्यदेवः, पुनः, अपि, उवाच, धेन्वा, तदध्यासितकातराक्ष्या, निरीक्ष्यमाणः, सुतराम्, दयालुः

सन्धिः

पुनः + अपि - विसर्ग-रेफः
अपि + उवाच - यण्

अन्वयः - १

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	उवाच
प्रथमा	-	मनुष्यदेवः, निरीक्ष्यमाणः, दयालुः,
द्वितीया	-	वाचम्
तृतीया	-	धेन्वा, तदध्यासितकातराक्ष्या
षष्ठी	-	देवानुचरस्य
अव्ययम्	-	निशम्य, पुनः, अपि, सुतराम्

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- उवाच	अवदत्
कः उवाच ?	- मनुष्यदेवः	नरपतिः दिलीपः
कीदृशः सन् ?	- दयालुः	करुणामयः
कथं भूतः दयालुः सन् ?	- सुतराम् दयालुः	अत्यन्तम्
पुनः कीदृशः सन्ः ?	- निरीक्ष्यमाणः	वीक्ष्यमाणः
कया निरीक्ष्यमाणः ?	- धेन्वा	नन्दिन्या
कीदृश्या धेन्वा ?	- तदध्यासितकातराक्ष्या	सिंहस्य आक्रमणेन त्रस्तनेत्रया
किं कृत्वा उवाच ?	- निशम्य	श्रुत्वा
कां निशम्य ?	- वाचम्	वचनम्
कस्य वाचम् ?	- देवानुचरस्य	शिवकिङ्करस्य कुम्भोदरस्य
कथम् उवाच ?	- पुनरपि	भूयः

अन्वयः - १

अन्वयः

देवानुचरस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवः तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः (सन्) पुनरपि उवाच ।

तात्पर्यम्

सिंहस्य वचनं राजा श्रुतवान् । तदा सिंहेन आक्रान्ता धेनुः भीता आसीत् । सा दिलीपं दैन्येन अपश्यत् । ततः नृपः अतीव दयालुः अभवत् । अतः पुनरपि सिंहम् उद्दिश्य उक्तवान् ।

व्याकरणांशा:

अन्वय: - १

1. निशम्य - अव्ययम्/ल्यबन्तपदम्
2. देवानुचरस्य - अ. पुं. 'देवानुचर' शब्द: ष. ए.
3. वाचम् - च. स्त्री. 'वाच्' शब्द: द्वि. ए.
4. मनुष्यदेवः - अ. पुं. 'मनुष्यदेव' शब्द: प्र. ए.
5. पुनः - अव्ययम्
6. अपि - अव्ययम्
7. उवाच - वच् धातुः लिट्-लकार: प्र. ए.
8. धेन्वा - उ. स्त्री. 'धेनु' शब्द: तृ. ए.
9. तदध्यासितकातराक्ष्या - ई. स्त्री. 'तदध्यासितकातराक्षी' शब्द: तृ. ए.
10. निरीक्ष्यमाणः - अ. पुं. 'निरीक्ष्यमाण' शब्द: प्र. ए.
11. सुतराम् - अव्ययम्
12. दयालुः - उ. पुं. 'दयालु' शब्द: प्र. ए.

अन्वयः - १

समासाः

1. देवस्य अनुचरः, तस्य - षष्ठी-तत्पुरुषः
2. मनुष्याणां देवः - षष्ठी-तत्पुरुषः
3. तेन अध्यासितम् - तृतीया-तत्पुरुषः
4. तदध्यासितेन कातरे - तृतीया-तत्पुरुषः
5. तदध्यासितकातरे अक्षिणी यस्याः सा, तया - बहुव्रीहिः

अन्वयः - २

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ।।

पदविभागः

सा, इयम्, स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण, न्याय्या, मया, मोचयितुम्, भवत्तः, न, पारणा, स्यात्, विहता, तव, एवम्, भवेत्, अलुप्तः, च, मुनेः, क्रियार्थः

सन्धिः

सा + इयम् - गुणः
स्यात् + विहता - जश्त्वम्
तव + एवम् - वृद्धिः
भवेत् + अलुप्तः - जश्त्वम्
अलुप्तः + च - विसर्ग-सकारः, श्चुत्वम्

अन्वयः - २

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम् - अस्ति, स्यात्, भवेत्
प्रथमा - सा, इयम्, न्याय्या, पारणा, विहता, अलुप्तः , क्रियार्थः
तृतीया - स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण, मया
षष्ठी - तव, मुनेः
अव्ययम् - मोचयितुम्, भवत्तः, न, एवम्, च

अन्वय: - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रियापदम्	- अस्ति	भवति
का अस्ति ?	- इयम्	एषा
कीदृशी इयम् ?	- सा	धेनु:
पुन: कीदृशी अस्ति ?	- न्याय्या	युक्ता
किं कर्तुं न्याय्या ?	- मोचयितुम्	रक्षितुम्
केन मोचयितुम् न्याय्या ?	- मया	दिलीपेन
कस्मात् मोचयितुम् ?	- भवत्तः	सिंहात्
पुन: केन मोचयितुम् ?	- स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण आत्मनः शरीरसमर्पणरूपेण मूल्येन	

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- न स्यात्	न भवेत्
का न स्यात् ?	- पारणा	भोजनम्
कीदृशी न स्यात् ?	- विहता	नष्टा
कस्य पारणा ?	- तव	सिंहस्य
कथं न स्यात् ?	- एवम्	

क्रियापदम्	- भवेत्	स्यात्
कः भवेत् ?	- क्रियार्थः	होमसाधनम्
कस्य क्रियार्थः ?	- मुनेः	वसिष्ठस्य
कीदृशः भवेत् ?	- अलुप्तः	अविहतः

अन्वयः - २

अन्वयः

मया स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण सा इयं भवत्तः मोचयितुं न्याय्या। एवं तव पारणा विहता न स्यात् । मुनेः क्रियार्थः च अलुप्तः भवेत्।

तात्पर्यम्

"हे सिंह! अहं मम शरीरं समर्पयामि । त्वं माम् आहाररूपेण स्वीकुरु । इमां धेनुं परित्यज्य । यद्येवं भवति तर्हि त्वया आहारोऽपि लब्धः भवेत् । मुनेः होमसाधनं धेनुरपि रक्षिता भवेत् । अतः मां स्वीकृत्य गां परित्यज्य" इति दिलीपः सिंहम् उक्तवान् ।

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

1. सा - द. स्त्री. ‘तद्’ शब्दः प्र. ए.
2. इयम् - म. स्त्री. ‘इदम्’ शब्दः प्र. ए.
3. स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण - अ. पुं. ‘स्वदेहार्पणनिष्क्रय’ शब्दः तृ. ए.
4. न्याय्या - आ. स्त्री. ‘न्याय्या’ शब्दः प्र. ए.
5. मया - द. त्रिषु-लिङ्गेषु 'अस्मद्’ शब्दः तृ. ए.
6. मोचयितुम् - अव्ययम्
7. भवत्तः - अव्ययम्
8. न - अव्ययम्
9. पारणा - आ. स्त्री. ‘पारणा’ शब्दः प्र. ए.
10. स्यात् - अस् धातुः परस्मैपदी विधिलिङ्-लकारः प्र. ए.

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

11. विहता - आ. स्त्री. 'विहता' शब्दः प्र. ए.
12. तव - द. त्रिषु-लिङ्गेषु 'युष्मद्' शब्दः ष. ए.
13. एवम् - अव्ययम्
14. भवेत् - भू धातुः परस्मैपदी विधिलिङ्-लकारः प्र. ए.
15. अलुप्तः - अ. पुं. 'अलुप्त' शब्दः प्र. ए.
16. च - अव्ययम्
17. मुनेः - इ. पुं. 'मुनि' शब्दः ष. ए.
18. क्रियार्थः - अ. पुं. 'क्रियार्थ' शब्दः प्र. ए.

अन्वयः - २

समासः

1. स्वस्य देहः - षष्ठी-तत्पुरुषः
2. स्वदेहस्य अर्पणम् - षष्ठी-तत्पुरुषः
3. स्वदेहार्पणम् एव निष्क्रयः, तेन - अवधारणपूर्वपद-कर्मधारयः
4. क्रियायाः अर्थः - षष्ठी-तत्पुरुषः

अन्वयः - ३

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ।।

पदविभागः

तथा, इति, गाम्, उक्तवते, दिलीपः, सद्यः, प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः, सः, न्यस्तशस्त्रः, हरये, स्वदेहम्, उपानयत्, पिण्डम्, इव, आमिषस्य

सन्धिः

तथा + इति - गुणः
सः + न्यस्तशस्त्रः - विसर्ग-लोपः
न्यस्तशस्त्रः + हरये - विसर्ग-उकारः
इव + आमिषस्य - सवर्णदीर्घः

अन्वयः - ३

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम् - उपानयत्
प्रथमा - दिलीपः, प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः, सः, न्यस्तशस्त्रः
द्वितीया - गाम्, स्वदेहम्, पिण्डम्
चतुर्थी - उक्तवते, हरये
षष्ठी - आमिषस्य
अव्ययम् - तथा, इति, सद्यः, इव

अन्वयः - ३

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- उपानयत्	समर्पितवान्
कः उपानयत् ?	- सः दिलीपः	
कीदृशः दिलीपः ?	- न्यस्तशस्त्रः	विसृष्टायुधः
पुनः कीदृशः?	- प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः स्तब्धं भुजं पुनः चालयितुं शक्तः	
कदा प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ?	- सद्यः	तत्क्षणे
कम् उपानयत् ?	- स्वदेहम्	आत्मनः शरीरम्
किमिव उपानयत् ?	- पिण्डम् इव	कवलम् इव
कस्य पिण्डम् ?	- आमिषस्य	मांसस्य

अन्वयः - ३

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कस्मै उपानयत् ?	- हरये	सिंहाय
कीदृशाय हरये ?	- उक्तवते	कथितवते
काम् उक्तवते ?	- गाम्	वाणीम्
कीदृशीं गाम् ?	- तथा इति -	'एवमस्तु' इति

अन्वयः - ३

अन्वयः

तथा इति गाम् उक्तवते हरये सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः सः न्यस्तशस्त्रः दिलीपः स्वदेहम् आमिषस्य पिण्डम् इव उपानयत् ।

तात्पर्यम्

दिलीपस्य वचनं श्रुत्वा सिंहः 'तथास्तु' इति अकथयत् । तत्क्षणे एव दिलीपस्य बाहुबन्धः शिथिलः अभवत् । दिलीपः स्वकीयं शस्त्रम् अधः स्थापयित्वा स्वस्य शरीरं सिंहाय समर्पितवान् । समर्पणसमये सः शरीरं केवलं मांसपिण्डमिति विचिन्त्य निर्ममबुद्ध्या अर्पणं कृतवान् ।

अन्वयः - ३

व्याकरणांशा:

1. तथा - अव्ययम्
2. इति - अव्ययम्
3. गाम् - ओ. स्त्री. 'गो' शब्द: द्वि. ए.
4. उक्तत्वते - त. पुं. 'उक्तत्वत्' शब्द: च. ए.
5. दिलीप: - अ. पुं. 'दिलीप' शब्द: प्र. ए.
6. सद्यः - अव्ययम्
7. प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः - उ. पुं. 'प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहु' शब्द: प्र. ए.
8. स: - द. पुं. 'तद्' शब्द: प्र. ए.
9. न्यस्तशस्त्रः - अ. पुं. 'न्यस्तशस्त्र' शब्द: प्र. ए.
10. हरये - इ. पुं. 'हरि' शब्द: च. ए.

अन्वयः - ३

व्याकरणांशाः

11. स्वदेहम् - अ. पुं. 'स्वदेह' शब्दः द्वि. प्र.
12. उपानयत् - उप + नी धातुः लङ्-लकारः प्र. ए.
13. पिण्डम् - अ. नपुं. 'पिण्ड' शब्दः द्वि. ए.
14. इव - अव्ययम्
15. आमिषस्य - अ. नपुं. 'आमिष' शब्दः ष. ए.

अन्वयः - ३

समासः

1. प्रतिष्टम्भात् विमुक्तः - पञ्चमी-तत्पुरुषः
2. प्रतिष्टम्भविमुक्तः बाहुः यस्य सः - बहुव्रीहिः
3. न्यस्तं शस्त्रं येन सः - बहुव्रीहिः
4. स्वस्य देहः, तम् - षष्ठी-तत्पुरुषः

क्षेमेन्द्रः

- बृहत्कथामञ्जर्याः रचयिता क्षेमेन्द्रः ।
- गुणाढ्यः नाम कविः भूत-भाषया 'बृहत्कथा' नामकं कथाग्रन्थं रचितवान् आसीत् ।
- तम् एव क्षेमेन्द्रः बृहत्कथामञ्जर्यां संङ्गृहीतवान् अस्ति ।
- मूलोक्तकथां यथावत् रक्षन् क्षेमेन्द्रः बृहत्कथां संङ्गृहीतवान् इत्यतः एषः ग्रन्थः क्वचित् शुष्कः इव भासते ।
- किन्तु क्षेमेन्द्रस्य भाषा न कठिना ।
- मधुरा सरला सुबोधा च सा ।
- बृहत्कथा इदानीं न उपलभ्यते इत्यतः क्षेमेन्द्रस्य बृहत्कथामञ्जरीद्वारा एव बृहत्कथायाः स्वरूपम् ऊह्यते अस्माभिः ।

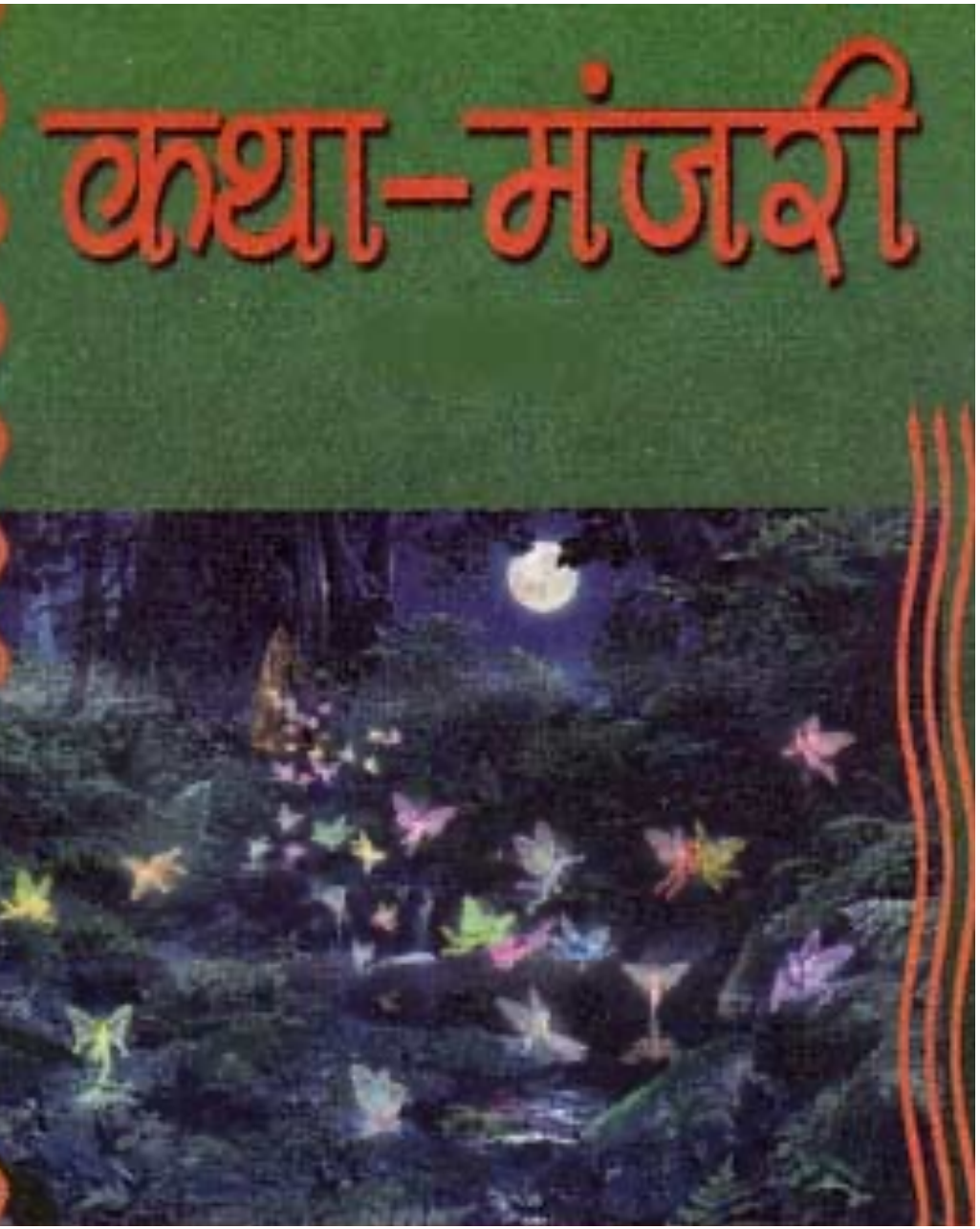

क्षेमेन्द्रः

- क्षेमेन्द्रेण रामायणकथामञ्जरी, भारतमञ्जरी चेति ग्रन्थद्वयम् अपि लिखितम् ।
- तयोः ग्रन्थयोः नाम्ना एव ज्ञायते यत् तौ रामायणभारतयोः सङ्ग्रहरूपौ इति ।
- बृहत्कथामञ्जर्याः रचना १०६३ तमे क्रिस्ताब्दे आरब्धा, १०६६ तमे क्रिस्ताब्दे समाप्तिं गता च इति ज्ञायते ।
- अतः एतत् तु निश्चितं यत् क्षमेन्द्रः एकादशे शतके आसीत् इति ।
- एषः काश्मीरराजस्य अनन्तस्य आस्थाने आसीत् ।
- एतस्य पिता प्रकाशेन्द्रः ।

सोमदेवः

- बृहत्कथा क्षमेन्द्रेण यथा बृहत्कथामञ्जर्यां सङ्ग्रहीता तथैव सोमदेवेन अपि कथासरित्सागरे सङ्ग्रहीता ।
- सोमदेवः अपि क्षेमेन्द्रः इव कास्मीरराजस्स्य अनन्तस्य आस्थाने, एकादशे शतके च आसीत् ।
- अनन्तराजस्य खिन्नायाः पत्न्याः सूर्यवत्याः मनोविनोदार्थं सः कथासरित्सागरं रचितवान् इति श्रूयते ।
- सोमदेवस्य पिता रामदेवः ।

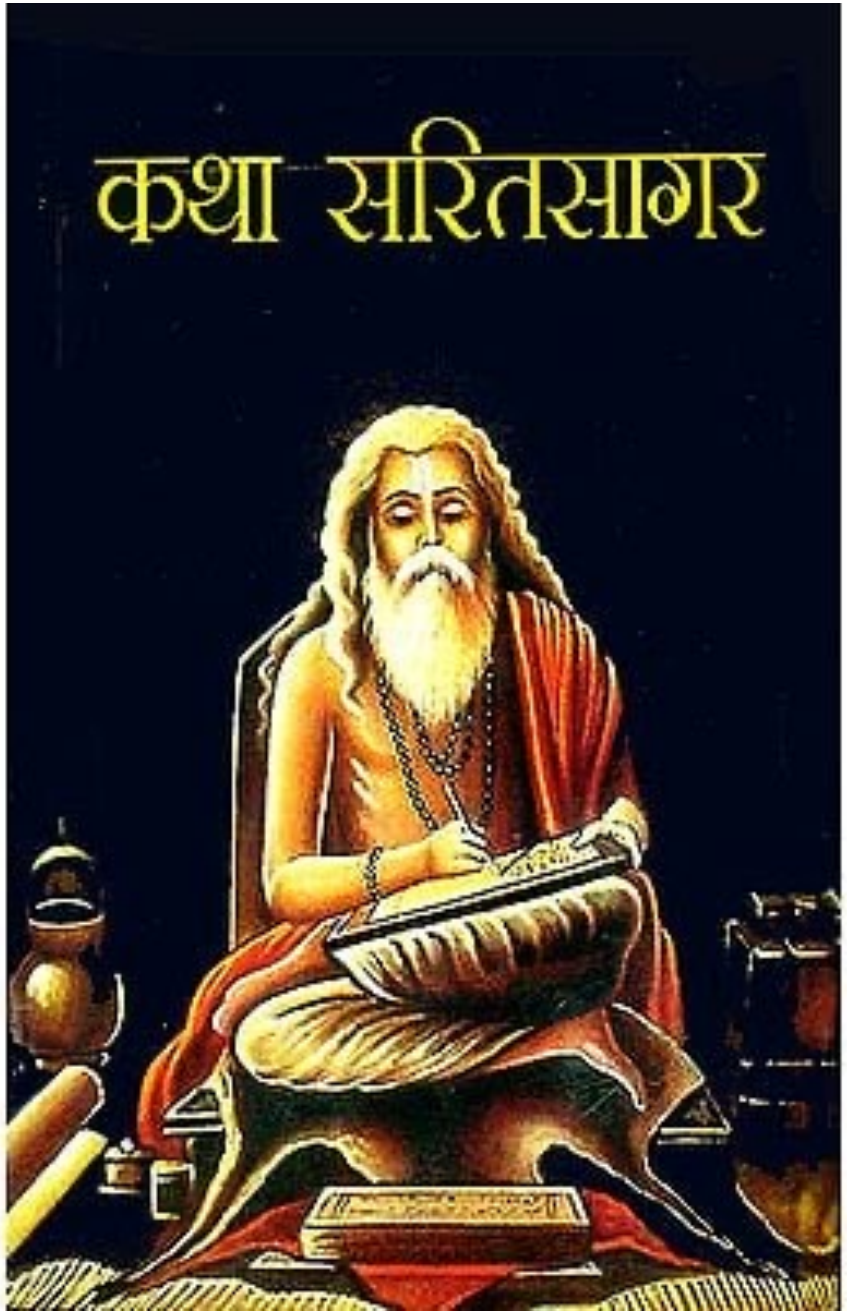

सोमदेवः

- सोमदेवस्य कथासरित्सागरे दीर्घाः समासाः कठिनानि पदानि च न्यूनानि ।
- अतः कथासु सरलता विशेषतः दृश्यते ।
- बृहत्कथामञ्जर्याम् अदृश्यमानाः बह्व्यः बृहत्कथाग्रन्थस्थाः कथाः कथासरित्सागरे दृश्यन्ते ।
- कथासरित्सागरे स्थिताः कथाः काश्चन लघ्व्यः, पुनः काश्चन दीर्घाः ।
- विविधजनसम्बद्धाः विभिन्नदेशसम्बद्धाः च कथाः भवन्ति अत्र ।
- कथानिरूपणे सोमदेवस्य अनुपमं सामर्थ्यम् ।
- भारतीयं साहित्यं यथा रामायणं महाभारतं च अवलम्बते तथैव कथासरित्सागरम् अपि अवलम्बते ।
- कथासरित्सागरः विविधाभिः भाषाभिः अनूदितः अपि ।

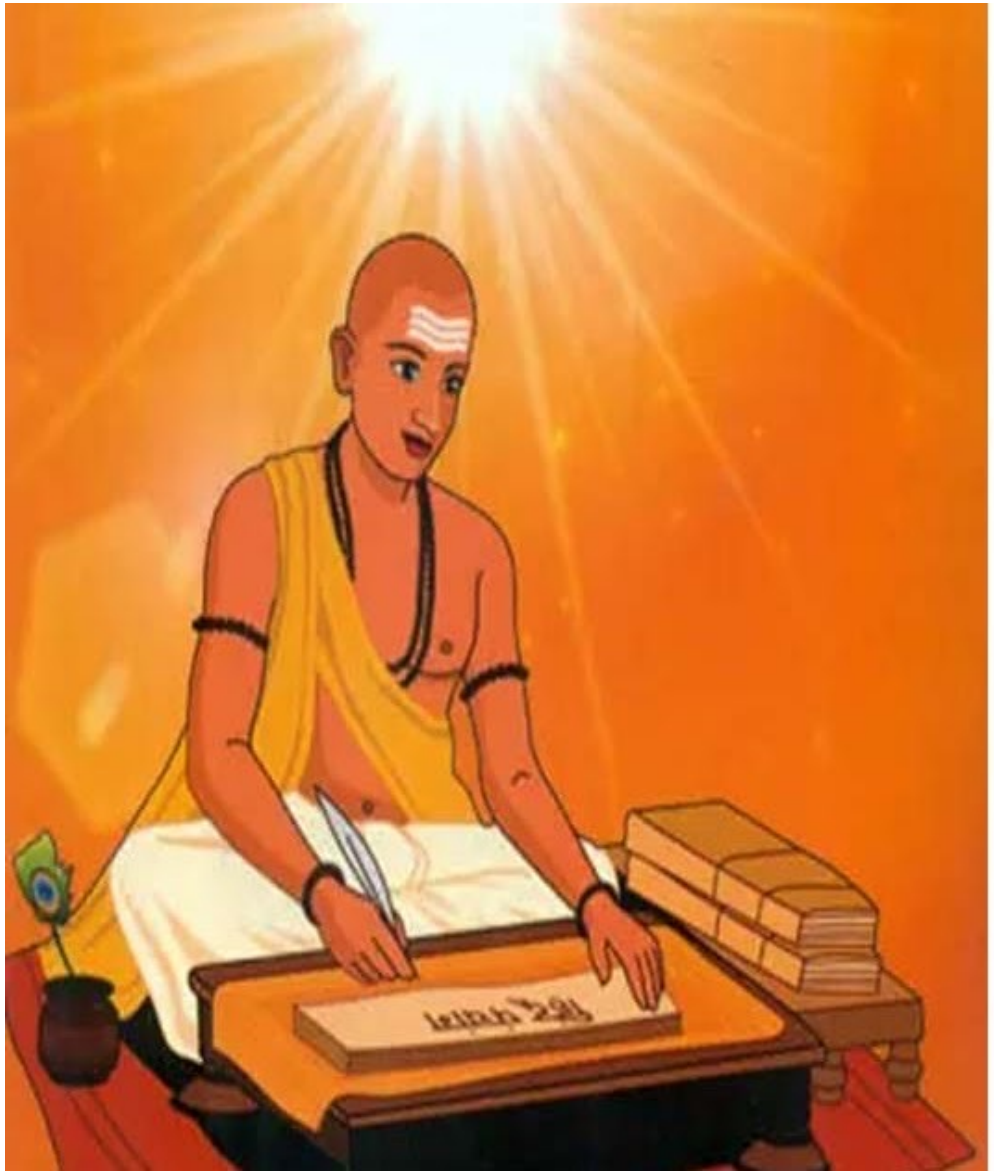

विष्णुशर्मा

- 'पञ्चतन्त्रम्' इत्यस्य कथाग्रन्थस्य नाम यः न श्रुतवान् तादृशः प्रायः कोऽपि नास्ति ।
- तादृशस्य अतिप्रसिद्धस्य पञ्चतन्त्रस्य रचयिता विष्णुशर्मा ।
- महिलारोप्यस्य राज्ञः अमरशक्तेः त्रीन् पुत्रान् षड्भिः मासैः राजनीतिनिपुणान् कर्तुं विष्णुशर्मा पञ्चतन्त्रग्रन्थं रचितवान् इति श्रूयते ।
- विष्णुशर्मा तृतीये शतके ततः पूर्वं वा आसीत् इति पण्डिताः अभिप्रयन्ति ।
- विष्णुशर्मा काश्मीरदेशीयः ।

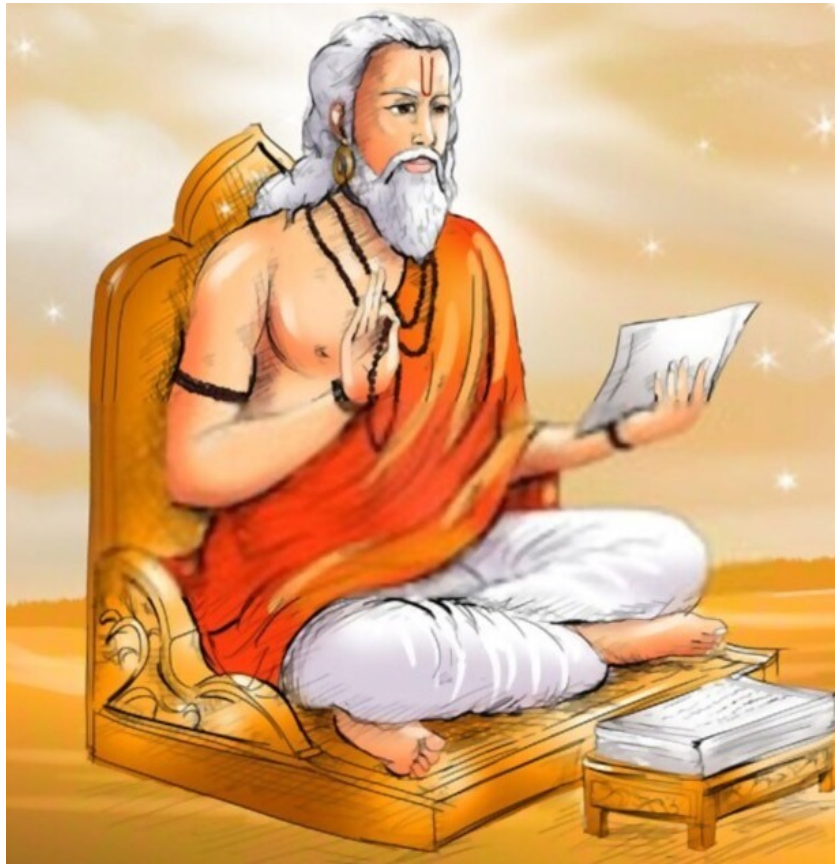

विष्णुशर्मा

- पञ्चतन्त्रे गद्यं पद्यं चापि अस्ति ।
- प्रायः कथाभागं निरूपयति गद्यम् ।
- पद्यं च नीतिं निरूपयति ।
- एतस्मिन् पञ्च तन्त्राणि सन्ति ।
- प्रतितन्त्रम् एका प्रधानकथा भवति ।
- नीतिबोधनार्थं पुनः बहव्यः उपकथाः भवन्ति ।
- पञ्चतन्त्रस्य शैली अतीव सरला ।
- कासुचित् कथासु लघुहास्यम् अपि दृश्यते ।
- भारतीयसंस्कृतिः सर्वासु कथासु स्फुटतया दृश्यते ।
- पञ्चतन्त्रग्रन्थेन विश्वपर्यटनम् एव कृतम् इति वक्तुं शक्यते ।
- एतस्य ५० भाषाभिः रचितानि २०० रूपान्तराणि हर्टेल्नामकः जर्मन् पण्डितः उल्लिखितवान् अस्ति ।

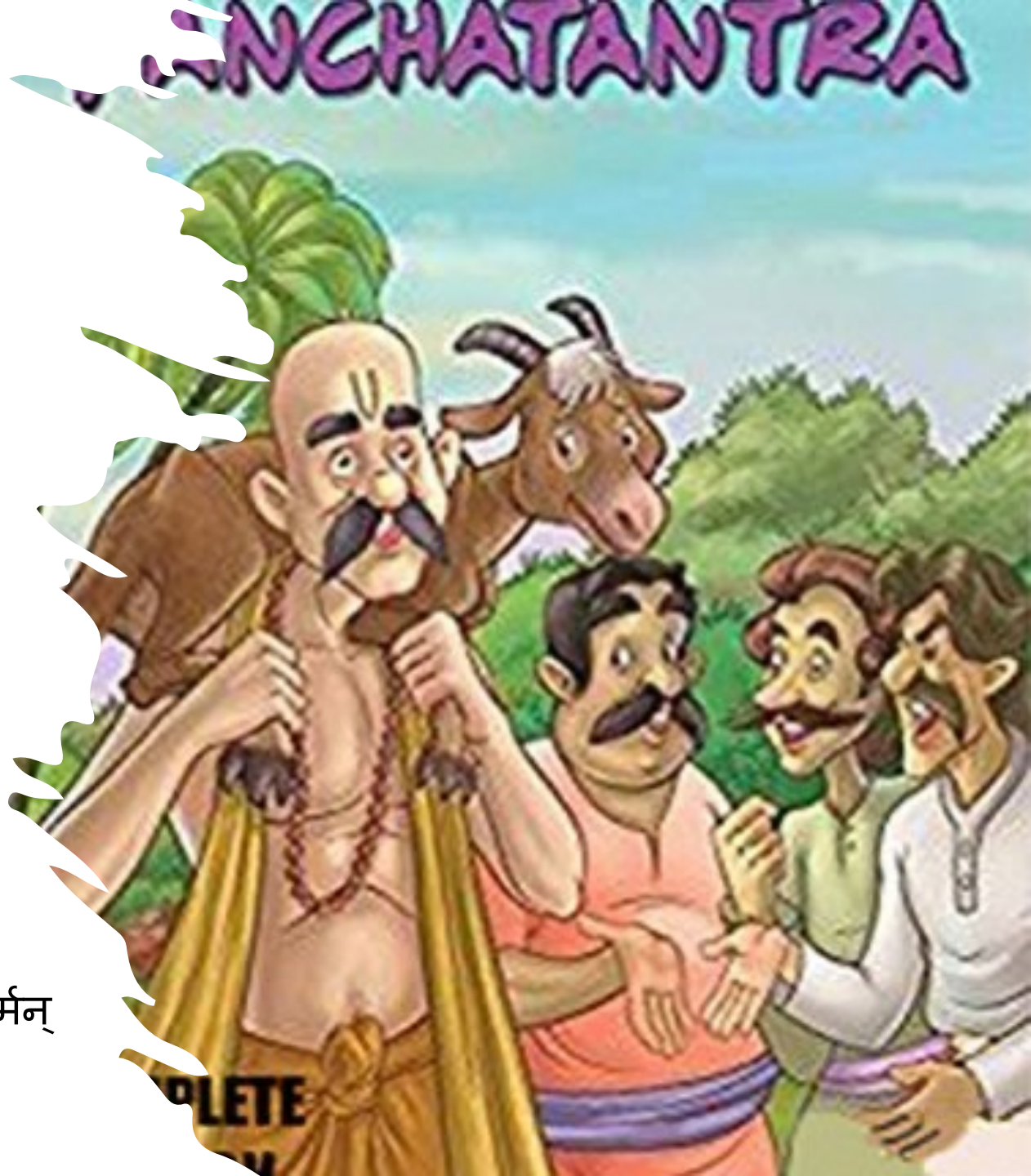

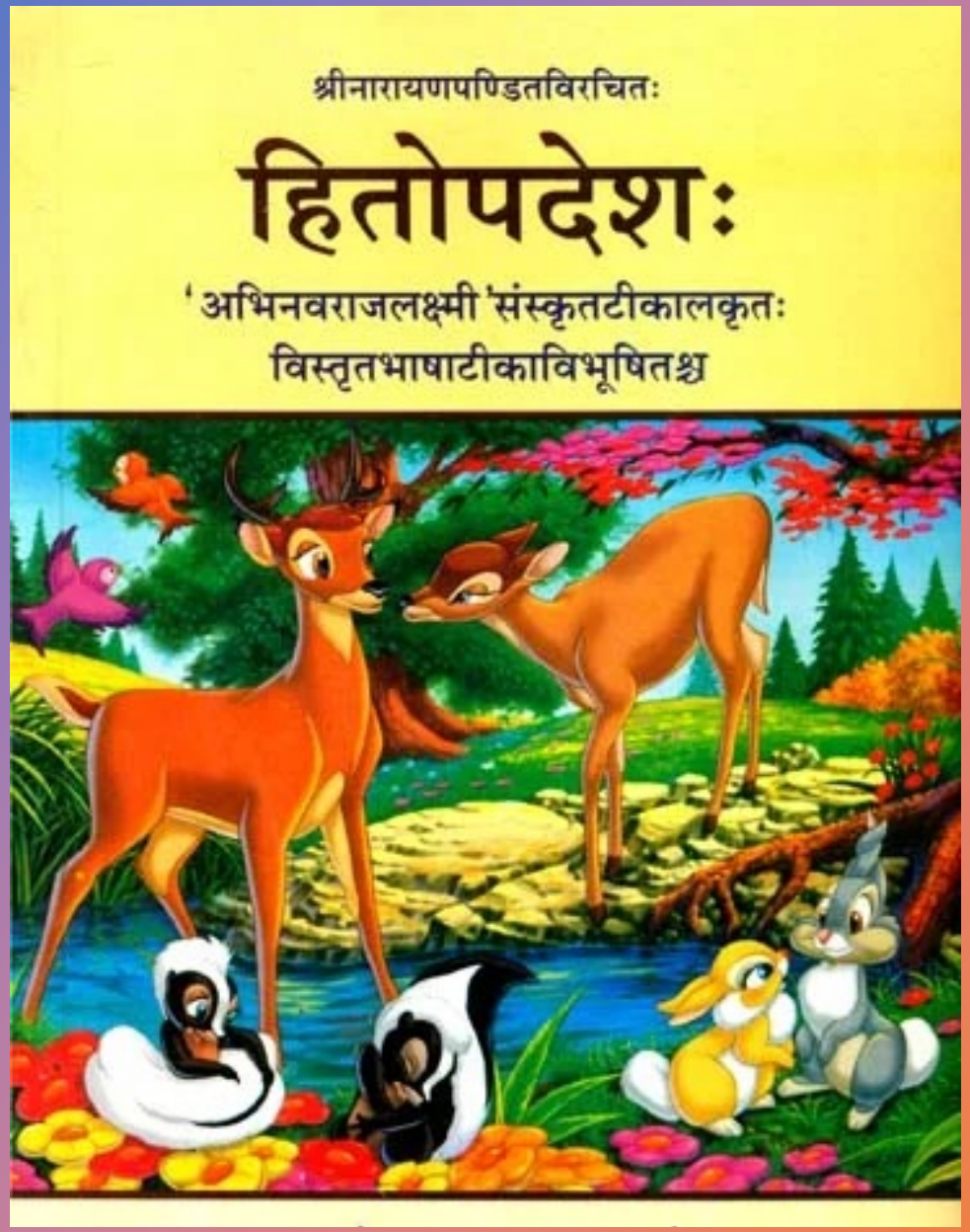

नारायणभट्टः

- 'हितोपदेशः ' पञ्चतन्त्रस्य परिष्कृता काचित् आवृत्तिः चेदपि स्वतन्त्रग्रन्थत्वेन एव तस्य ख्यातिः अस्ति ।
- तस्य हितोपदेशस्य रचयिता नारायणभट्टः ।
- एषः बङ्गालदेशीयः ।
- एषः धवलचन्द्रस्य आश्रये आसीत् ।
- एतस्य कालः क्रि. श. १० इति पण्डिताः अभिप्रयन्ति ।
- यद्यपि पञ्चतन्त्रस्य आधारेण एषः ग्रन्थः रचितः, तथापि अन्यग्रन्थेभ्यः अपि अत्र कथाः स्वीकृताः ।

नारायणभट्टः
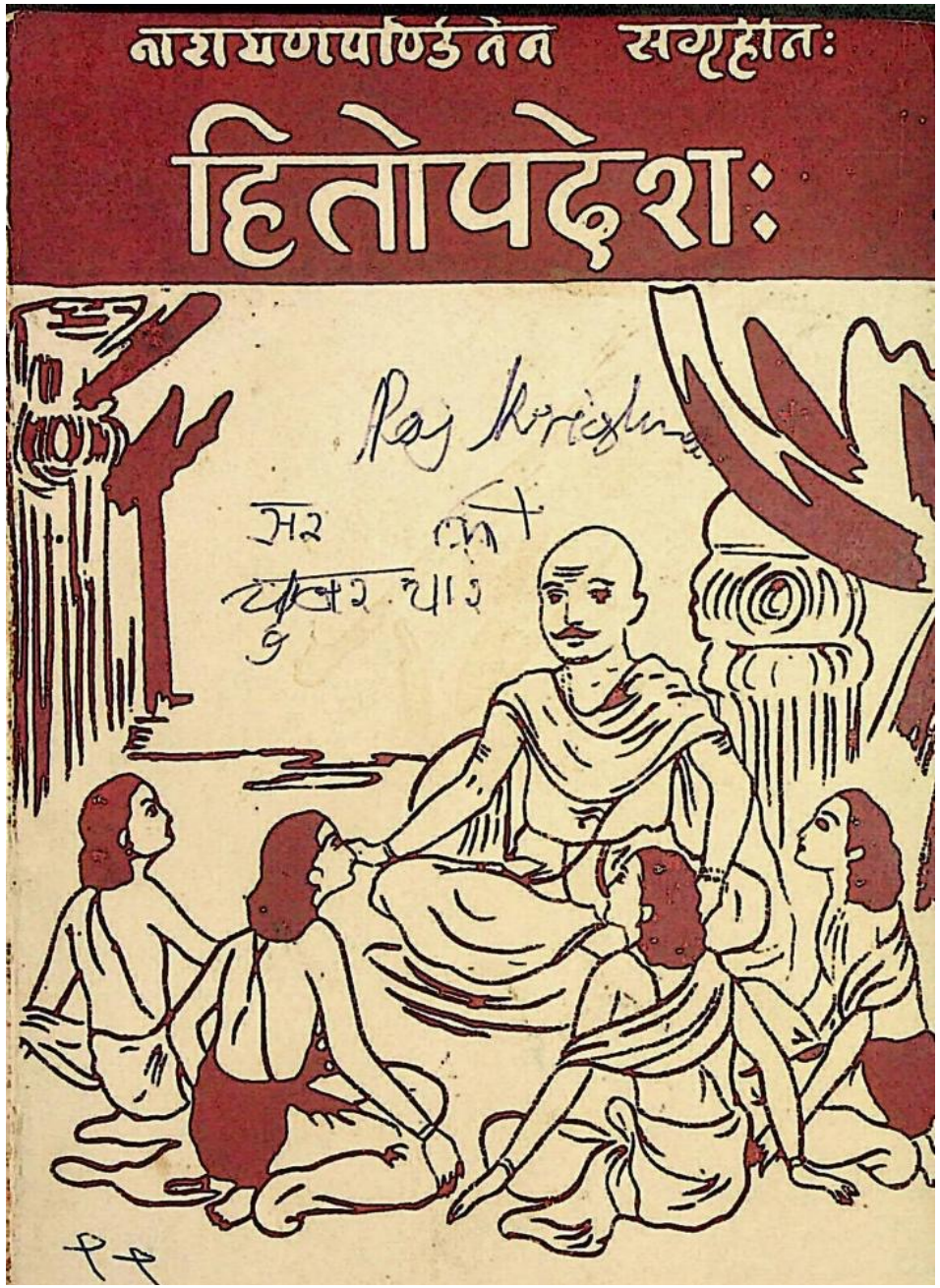
- महाभारतात् स्वीकृता मुनिमूषककथा, वेतालपञ्चविंशतितः स्वीकृता वीरवरकथा इत्यादीनि अत्र उदाहरणानि ।
- हितोपदेशस्य भाषा अतीव सरला ।
- संस्कृतभाषाबोधनं नीतिबोधनं च एतस्य लक्ष्यम् इति कविः स्वयम् उक्तवान् अस्ति ।
- संस्कृताभ्यासिनः सर्वे प्रायः एतं ग्रन्थं पठन्ति एव ।